

بازسازی متون کهن حدیث شیعہ

روش، تحلیل، نمونہ

طبع شدہ شیعہ زینتہ زینتہ روزنامہ

طبع شدہ شیعہ زینتہ زینتہ

روزنامہ شیعہ زینتہ زینتہ : زینتہ زینتہ

روزنامہ شیعہ زینتہ زینتہ

روزنامہ شیعہ زینتہ زینتہ : زینتہ زینتہ

روزنامہ شیعہ زینتہ زینتہ : زینتہ زینتہ

تألیف و تدوین

سید محمد عمادی حائری

به نام آنکه جان را فکرت آموخت

پژوهشهایی که طی سالهای اخیر در حوزه متون و آثار مفقوده صورت گرفته، نکات زیادی را بر محققان حوزه تاریخ علم آشکار کرده است، نکاتی که طی چند قرن گذشته تا روزگار ما مورد غفلت واقع شده و این غفلت به نوبه خود اشتباهات چندی را در این حوزه، بویژه در تاریخ حدیث و کتابت آن، پدید آورده است.

تا همین دو سه دهه قبل در زمینه تاریخ حدیث، تصور بر این بود که هیچ نوع نوشته مکتوب و منظمی در قرن نخست هجری در دست نبوده و همه اخبار و احادیث به صورت شفاهی به نسلهای بعد منتقل می شده است. مستند این سخن، افزون بر اشاره به جلوگیری از امر تدوین حدیث از سوی شماری از خلفا، در دسترس نبودن متنی از قرن اول و حتی دوره‌ای طولانی از قرن دوم بود. این دو نکته، شاهد این امر بود که مسأله تدوین کتاب، معهود ذهن مسلمانان نبوده و اخبار و احادیث به صورت شفاهی و نسل به نسل تا دیرزمان انتقال می یافته است.

نکته دیگر در ترویج این شایعه، از میان رفتن برخی از سنت‌های علمی رایج در حوزه نگارش حدیث بر پایه روشها و سنت‌های موجود در قرون نخست و حتی تا قرون پنجم و ششم هجری بوده است. بر اساس این سنت، که حتی تا زمان گسترش کتاب‌نویسی در قرون سوم و چهارم به صورت جدی مطرح بود، علی‌رغم آن که نگارش وجود داشت، اما همچنان روایت شفاهی و تأیید مسیر نقل حدیث به صورت شفاهی، اساس و پایه اتقان و ایراد حدیث تلقی می گردید. این سنت به قدری نیرومند بود که برای مثال اگر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ق) از کتابی نقل می کرد، باز هم ترجیح می داد که سند شفاهی را منبع نقل آن روایت

قرار دهد. در نسلهای بعد که این روش ناشناخته بود، کسانی که تاریخ طبری یا کافی کلینی (م ۳۲۹ق) را می‌دیدند، تصور می‌کردند در قرون نخستین، کتابتی در کار نبوده و صرفاً روایت شفاهی مبنای نقل و حفظ حدیث بوده و کلینی یا طبری آنها را از صورت شفاهی به صورت مکتوب درآورده‌اند.

یکی از نخستین کسانی که در این حوزه قلم زد، فؤاد سزگین بود که پایان‌نامه خود را در حوزه تاریخ حدیث، به نفی این نظریه اختصاص داد که نباید صورت سندنگاری احادیث، ما را به این تصور غلط اندازد که تدوین بسیار دیر صورت گرفته است.

اکنون به یمن تحقیقات جدید می‌دانیم که این تصور تا چه اندازه باطل و نادرست و غیر قابل اعتماد است. ما آگاهییم کتابهای حدیثی مهم و معروفی که در سده‌های سوم و چهارم نوشته شده‌اند، بر پایه متونی نگارش یافته‌اند، که پیش از آن در سده‌های اول و دوم نگاشته شده بودند. جز آن که به همان قیاس که بسیاری از متون قرن چهارم از میان رفت و در اختیار ما قرار نگرفت، آثار قرن دوم نیز به دلیل ضعیف بودن سبک نگارش، محدود بودن دامنه آنها و نیز تنوع و تغییراتی که در نوشت افزار صورت گرفت، از میان رفت و در قرن بعد باقی نماند.

اکنون اگر کسی ادعا کند که کتاب وقعه صفین نصر بن مزاحم (م ۲۱۲ق) تألیف سه کتاب و روی هم ریختن مطالب آنهاست و امکان تفکیک آنها وجود ندارد، نباید شگفت‌زده شویم. تاریخ طبری را می‌توان به دهها کتاب تجزیه کرد و دامنه آنها را مشخص نمود. کتاب کافی کلینی نیز و بسیاری از آثار دیگر. صد البته هرچه جلوتر برویم، کار دشوارتر شده، جدای از آن که همین مقدار تفکیک، نیاز به تخصصی ویژه و تبعی گسترده‌تر دارد.

در این زمینه، آثار حدیثی که مادر آثار غیرحدیثی در تمدن اسلامی به شمار می‌آیند، اهمیت ویژه و روشهای مختص به خود را دارند. در واقع، تدوین کتاب از دانش حدیث آغاز شد و علوم دیگر نه لزوماً در امتداد آن، بلکه در حاشیه آن رشد کردند. به دست آوردن چگونگی تدوین حدیث، شکل‌گیری متون حدیثی، و چگونگی اطلاعات کتابهای قبلی در آثار بعدی، نکته‌ای است که نیازمند بازکاوی درست متون در دسترس است. برای مثال اگر کسی بخواهد از دل کتاب کافی، آثار مکتوب حدیثی جابر جعفی را به دست آورد، نیاز به اعمال روش‌های ویژه‌ای است که بر اساس واقعیات مربوط به تدوین و تنظیم کتابهای حدیثی در سده‌های دوم و سوم و نیز سنت‌های رایج علمی در قرون بعدی بوده است. این دانشی است که در سالهای اخیر، روشهای آن تدوین شده و آثار و نتایج آن تحوّل در تاریخ علوم اسلامی یا تاریخ مکتوبات اسلامی پدید آورده است.

اگر به شصت سال پیش برگردیم، و برای مثال کتاب تأسیس الشیعه را مورد بررسی قرار

دهیم، یا حتی آثاری چون ذریعه را ملاحظه کنیم، خواهیم دید که آنان با بسیاری از متون کهن شیعه آشنا نبودند و جز در مواردی که نامی رسمی از کتابی برجای مانده بود، از دیگر آثار خبری نداشتند. اما در دههٔ اخیر با انتشار کتاب میراث مکتوب شیعه از استاد دکتر حسین مدرس طباطبائی، امکان دستیابی به بخش‌هایی از آثار مفقوده از قرن دوم فراهم آمد و روشن شد که با روشهای جدید می‌توان درک بهتری از تاریخ حدیث شیعه یا تاریخ مکتوبات حدیثی شیعه به دست آورد و آثار بیشتری را بازشناسی و بازسازی کرد. این بازسازی، صرفاً جمع‌آوری احادیثی نیست که نام یک راوی مشخص و مشهور در آن است، بلکه تفکیک دقیق آثار یک مؤلف براساس نظام حاکم بر «روایت و نقل» از یک طرف و اخبار و اطلاعاتی است که ما از مؤلفات و آثار آن شخص در برخی از کتابشناسی‌های کهن داریم. حتی اگر در مواردی، بخش دوم موجود نباشد، باز این امکان وجود دارد که با دقت در نقلها و اندک اشاراتی دربارهٔ راوی مؤلف، بتوانیم بخشی از متون کهن را بازشناسی و بازسازی کنیم.

اثر حاضر در زبان فارسی، بویژه در حوزهٔ تاریخ حدیث و نه لزوماً دانش تاریخ یا علوم دیگر، می‌باید جزو نخستین آثاری تلقی شود که به این دانش توجه کرده است. دقت در جزئیات توأم با استفاده از تجارب دانشمندانی که در این زمینه صاحب نظریه هستند، از ویژگی‌های این اثر محسوب می‌شود. از دوست دانشمندان جناب سید محمد عمادی حائری، که تلاشی درخور برای تألیف و تدوین این اثر داشته‌اند، سپاسگزاری می‌کنم.

رسول جعفریان

رئیس کتابخانه، موزه و مرکز اسناد

مجلس شورای اسلامی

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱۳
باب اول: تحلیل کتابشناسی حدیث و بازسازی متون متقدم	
فصل ۱: مکتب کتابت	۲۵
اعتبار سنت و مرجعیت اهل بیت	۲۵
مکتب کتابت	۲۶
حدیث شیعی و حدیث سنی: دو تاریخ متفاوت، دو سرنوشت دیگرگون	۳۰
فصل ۲: تحلیل کتابشناسی متون حدیث: نوع نگرش، رونق وافول، ریشه‌ها و پیامدها	
تحلیل کتابشناسی حدیث: روش محدثان قدیم شیعه	۳۳
دانش کتابشناسی در میان شیعه	۳۶
تغییر نگرش محدثان شیعه: از تحلیل کتابشناسی به تحلیل رجالی	۴۰
تغییر نگرش: ریشه‌ها و پیامدها	۴۳
فصل ۳: بازسازی منابع مفقود حدیث: روش‌ها، بهره‌ها و دشواری‌ها	
روش بازیابی متون مفقود حدیث شیعه	۵۱
بهره‌های بازیابی متون مفقود حدیث	۵۴
از بازیابی تا بازسازی	۶۰

فصل ۴: تحلیل کتابشناسی حدیث و نکته‌هایی دیگر ۶۵

یقین و گمان در تحلیل کتابشناسی حدیث ۶۵

تحلیل کتابشناسی حدیث و اصول فقه ۶۶

سلسله اسناد: تاریخ متن و آینه سیراندیشه‌ها و عقاید ۶۸

حدیث پژوهان غربی و بازسازی متون کهن حدیث ۷۰

باب دوم: گفتگو

گفتگو با آیت‌الله سید احمد مددی موسوی ۷۷

باب سوم: مقالات برگزیده

۱. پاره‌هایی از فوائد، جمال‌الدین حسن بن زین‌الدین شهید ثانی، تلخیص و ترجمه سید محمد عمادی
حائری ۱۴۱

۲. پیشینه مکتوب منابع معتبر حدیثی شیعه امامیه، حسن طارمی راد ۱۵۳

۳. محدثان قدیم شیعه و تحلیل کتابشناسی حدیث، مهدی خدامیان آرانی، تلخیص و ترجمه سید محمد
عمادی حائری ۱۷۳

۴. نگره‌های کتابشناختی در فهرست‌های نجاشی و طوسی، سید محمد عمادی حائری ۲۰۷

۵. مقایسه روش‌شناختی دو کتابشناسی کهن در جهان اسلام (فهرست نجاشی و فهرست ابن‌خیر)، سید
محمد عمادی حائری ۲۳۱

۶. متون قرون نخستین: اصالت و تطوّر، اندریاس گورکه، ترجمه علی پاکزاد، ویرایش و نگارش سید
محمد عمادی حائری ۲۵۵

۷. خاورشناسان و بازسازی متون حدیث: مروری بر پژوهش‌های خاورشناسان در بازسازی منابع حدیثی
کهن، سید علی آقایی ۲۷۳

۸. بازسازی متون مفقود: برخی ملاحظات روش‌شناختی، لارنس کنراد، ترجمه سید علی آقایی ۲۹۱

۹. بازسازی سیره‌ای نو برای پیامبر: گردآوری و ارزیابی مجموعه روایات عروه بن زبیر، گرگور
شوئلر، ترجمه سید علی آقایی ۳۰۳

۱۰. مسائل محمد بن مسلم در کافی کلینی، سید محمد عمادی حائری ۳۱۵

۱۱. کتاب حلبی: منبعی مکتوب در تألیف الکافی، احسان سرخه‌ای ۳۴۳

۱۲. منابع نعمانی در غیبت، سید محمدجواد شبیری، ترجمه و تنظیم سید محمد عمادی حائری ۳۷۹

۱۳. درنگی در منابع مکتوب الايضاح، سید محمد عمادی حائری ۴۳۱
۱۴. بازیابی متون کهن امامی در آثار شیخ صدوق، محمد کاظم رحمتی ۴۴۷
۱۵. تهذیب الاحکام و نقل از منابع واسطه، سید محمد جواد شبیری، تلخیص و ترجمه سید محمد عمادی حائری ۴۵۵
۱۶. دو مقاله دانشنامه‌ای با روش تحلیل کتابشناسی حدیث: سلیم بن قیس هلالی و ابو عبدالله صفوانی، سید محمد عمادی حائری ۴۹۳
- کتابنامه ۵۰۵
- نمایه ۵۱۳

پیشگفتار

حدیث (سنت) پس از قرآن، که در عرف مسلمانان کتاب نامیده می‌شود، دومین منبع استخراج عقاید و معارف و استنباط احکام است. در میان مسلمانان، اهل سنت، قول و فعل و تقریر پیامبر^(ص) را حدیث می‌دانند و شیعیان افزون بر پیامبر^(ص)، قول و فعل و تقریر اهل بیت^(ع) را نیز - به عنوان مفسران اصیل وحی (قرآن) و سنت نبوی (حدیث) پس از پیامبر^(ص) - حدیث به شمار می‌آورند. بر خلاف قرآن که اصالت متن آن مورد اتفاق مسلمانان است،^۱ وثاقت همگی متونی که به عنوان حدیث نزد مسلمانان وجود دارد اثبات شده نیست.

برای تعیین وثاقت حدیث، علمای مسلمان از دیرباز روش‌هایی اندیشیده‌اند که امروزه عمدتاً بر اثبات یا نفی وثاقت سلسلهٔ راویانی که متن حدیث را روایت کرده‌اند استوار است.^۲ در حقیقت، احادیث معتبر نزد مسلمانان از دو بخش تشکیل شده است: بخش اول زنجیرهٔ (سلسله) راویانی (از راوی متأخر تا امام یا پیامبر که متن حدیث به او نسبت داده شده) است که متن حدیث را برای یکدیگر نقل کرده‌اند (اصطلاحاً: سند حدیث)، و بخش دوم متن حدیث است. محدثان و فقهای مسلمان، بیشتر کوشش خود

۱. ما آگاهانه از مسألهٔ تحریف یا زیاده و نقصان قرآن که در برخی ادوار در میان گروه‌هایی از مسلمانان محل بحث بوده است، چشم پوشیده‌ایم. دربارهٔ بحث از تحریف قرآن از منظر شیعی، نک: البیان، ج ۱، ص ۱۹۷-۲۵۹؛ نیز: «بررسی ستیزه‌های دیرین دربارهٔ تحریف قرآن»، حسین مدرسی طباطبایی؛ برای بررسی همین موضوع از دیدگاهی متفاوت، نک: «نکاتی دربارهٔ موضع امامیه در خصوص قرآن»، اتان کبرگ؛ همچنین: «اختلاف قرائت یا تحریف قرآن: نگاهی به نقل روایات شیعه در تفسیر التبیان»، مرتضی کریمی‌نیا.

۲. چنانکه پس از این خواهیم دید (نک: همین کتاب، باب ۲، ص ۱۱۷-۱۲۱)، این روش - یعنی استناد به سند حدیث برای نقد اعتبار آن - از اواخر قرن دوم آغاز نزد اهل سنت شکل گرفت؛ و شیعیان بعدها - به دلایلی و با برخی تعدیلات - آن را از اهل سنت وام گرفتند و به کار بردند (نیز، نک: «پاسخ به نقد»، ص ۸، که مدرسی طباطبایی به همین موضوع اشاره و بر آن تأکید می‌کند).

در نقد وثاقت حدیث را به بررسی سلسلهٔ راویان معطوف کرده‌اند؛ گو اینکه برخی گرایش‌های اسلامی (مشخصاً: جمعی از عرفا و متصوفه) مبنای دیگری در اثبات یا نفی متن حدیث دارند و آن کشف و شهود قلبی است که طبعاً از بحث ما بیرون است.^۱ اما در گذشته‌های دور، نزد علمای شیعی روش دیگری برای اثبات متون حدیثی و اعتبار آنها وجود داشت که بر حجیت آثار مکتوب و اعتماد بر منابع حدیثی معتبر مبتنی بود، شیوه‌ای که اساس نقد حدیث را بر اعتبار منابع مکتوب حدیث و وثاقت آنها می‌نهاد، به جای آنکه در پی اثبات وثاقت نقل شفاهی متن حدیث باشد.

□

مجموعهٔ پیش‌رو، که به پیشنهاد مدیران پژوهشکدهٔ علوم و معارف حدیث مؤسسهٔ دارالحدیث (قم) تألیف و تدوین شده، از سویی عهده‌دار معرفی روش‌شناسی محدثان قدیم شیعه در نقد حدیث و حجیت آن است، و از سوی دیگر می‌کوشد تا با تشریح روش‌های بازسازی متون کهن حدیث و تبیین مشکلات و معضلات پیش روی آن، روزه‌ای برای بازگشت بدان شیوهٔ اصیل و واقع‌گرا بگشاید. بدین ترتیب، کتاب حاضر از آن رو که از روش‌های بازسازی متون کهن مفقود، منبع‌شناسی و شیوه‌های دستیابی به متن اصیل (با روش‌های خاص اثبات متن) سخن می‌گوید به بخش‌هایی از دانش متن‌شناسی تعلق می‌یابد، و از آنجا که به دنبال شناخت روش محدثان قدیم شیعی در اثبات اصالت متون حدیث است در حوزهٔ بخشی از دانش حدیث که به وثاقت احادیث، مصدریابی و تاریخ تدوین متون حدیثی می‌پردازد جای می‌گیرد.

پیشنهاد تألیف و تدوین این کتاب، به جهت مقاله‌ای بود که نگارنده با نام «نقد حدیث: کتاب‌شناسی و متن‌پژوهی» منتشر کرد؛^۲ مقاله‌ای که اینک صورت گسترش یافته آن به صورت فصول دوم و سوم - و بخش کوتاهی از فصل چهارم - باب اول این کتاب درآمده است.

۱. برای آگاهی اجمالی از روش متصوفه در بررسی و قبول حدیث، نک: بخش «حدیث و تصوف و عرفان» از مدخل «حدیث» در *دانشنامهٔ جهان اسلام*، ج ۱۲، ص ۷۳۷ - ۷۴۲، نوشتهٔ اسماعیل باغستانی.
 ۲. «نقد حدیث: کتاب‌شناسی و متن‌پژوهی»، سید محمد عمادی حائری، علوم حدیث (س ۱۰، ش ۱ - ۲، پیاپی ۳۵ - ۳۶)، بهار و تابستان ۱۳۸۴ ش؛ ص ۵۲ - ۶۹.

آن مقاله - چنانکه در چکیده آن نیز تصریح شده بود -^۱ از مباحث حدیثی و مبانی رجالی آیت‌الله سید احمد مددی موسوی^۲ بهره‌ای فراوان برده بود؛ مبانی‌یی که چون در میانه تدریس خارج فقه مطرح می‌شد و به طور مستقل تبیین نمی‌گردید، برای بسیاری قابل فهم دقیق نبود. اما آنچه عزم نگارنده را در مکتوب ساختن آن مبانی جزم کرده بود - چنانکه باز هم در چکیده آن مقاله تصریح شده -^۳ انتشار کتاب ارزشمند دکتر سید

۱. نک: همان، ص ۵۲.

۲. سید احمد مددی الموسوی، مشهور به سید احمد مددی، به سال ۱۳۳۰ ش در نجف متولد شد. دوره دبستان و بخشی از دوره دبیرستان را در مشهد گذراند، و سپس برای تحصیلات حوزوی وارد حوزه علمیه مشهد گردید. پس از گذراندن مقدمات علوم دینی در مشهد نزد استادانی همچون ادیب نیشابوری، در سال ۱۳۴۸ ش به قصد ادامه تحصیل به نجف رفت و پس از طی دوره سطح در محضر صدرا بادکوبه‌ای و دیگران، در درس خارج فقه و اصول سید ابوالقاسم خویی شرکت جست و از محضر امام خمینی، سید حسن بجنوردی و سید علی سیستانی نیز بهره برد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی به ایران بازگشت و در حوزه علمیه قم به تدریس سطوح عالی پرداخت، و مدت کوتاهی نیز در حلقه درس مرتضی حائری یزدی حاضر شد. او اینک به تدریس خارج فقه و اصول در حوزه علمیه قم اشتغال دارد. از وی آثاری چون تصحیح و تحقیق جلد اول *مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة* علامه حلی (چاپ اول، قم، مکتبه الداوری، ۱۴۰۱ ق)، تعلیقاتی بر باب اول *بدایة الدرایة* شهید ثانی (چاپ عبدالحسین بقال)، مقاله‌هایی در برخی نشریات (برای نمونه: *کیهان اندیشه*، ش ۱، مرداد و شهریور ۱۳۶۴ ش، «صورة الارض»، تألیف ابوالقاسم محمد بن حوقل نصیبی؛ ش ۲۸ - سال ۱۳۶۸ ش، «رسائلی پیرامون تفسیر و علوم قرآن منسوب به اهل بیت»، ش ۲۸ - بهمن و اسفند ۱۳۶۸؛ «پژوهشی پیرامون تفسیر قمی»، ش ۳۲، مهر و آبان ۱۳۶۹ ش؛ و مقالاتی مسلسل در تاریخ حوزه‌های علمیه با عنوان «نگرشی بر حوزه‌های علمیه»، «حوزه‌های علمیه در دوران خلافت»، «کوفه، نخستین حوزه شیعه» و ... در سال‌های نخست *کیهان اندیشه*، از شماره ۱ به بعد) و گفتگوهایی در موضوعات گوناگون علوم دینی (برای نمونه: «موقعیت شیخ انصاری در تاریخ علوم دینی»، *کیهان اندیشه*، ش ۴۱ - فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۱ ش؛ «فقه ولایی اهل بیت»، *اندیشه حکومت*، ش ۴ - آبان ۱۳۷۸ ش؛ «درباره روش‌شناسی بحارالانوار»، *یادنامه مجلسی*، به کوشش مهدی مهریزی - هادی ربانی، تهران، ج ۳، ۱۳۷۹ ش؛ «نجف، آشیانه علم و اخلاق»، پژوهش و حوزه، ش ۱۶ - زمستان ۱۳۸۲ ش؛ «علم اصول و دانش‌های زبانی»، *نقد و نظر*، ش ۳۷ و ۳۸ - بهار و تابستان ۱۳۸۴ ش؛ «نگاهی به خاستگاه‌ها و علل پیدایش علم اصول»، *جایگاه‌شناسی علم اصول: گامی به سوی تحول*، به کوشش سید حمیدرضا حسنی - مهدی علی‌پور، قم، ج ۱، ۱۳۸۵ ش) منتشر شده است.

۳. نک: «نقد حدیث: کتاب‌شناسی و متن‌پژوهی»، ص ۵۲.